

■ Vaqif YUSIFLI

28 yanvar 2017

WWW.KASPI.AZ

ƏDƏBİ TƏNQİD
18

Elçin Hüseynbəyli yeni romanının adını "Yenə iki od arasında" qoyub və bu romanı "Səkkizinci Qarabağname" kimi oxuculara təqdim edir. Məlumdur ki, XVIII-XIX əsrlərdə müxtəlif müəlliflər tərəfindən yeddi "Qarabağname" qələmə alınıb. Və həmin əsərlərdə Qarabağın ruslar tərəfindən istilasına qədər bu bölgədə baş verən bütün tarixi hadisələr öz əksini tapıb. Tarixçilərimiz bu əsərlərdən qiymətli bir mənbə kimi istifadə edirlər. Ancaq bu o demək deyil ki, yalnız həmin tarixi əsərlərlə kifayətlənmək olar. Çünki, Qarabağ mövzusu yalnız Qarabağnamələrin verdiyi bilgilərlə bitmir. Bədii ədəbiyyatda da Qarabağ mövzusu zaman-zaman öz təcəssümünü tapır. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının korifeylərindən olan Yusif Vəzir Çəmənçinin "iki od arasında" romanını xatırlayaq. Bu roman böyük söz ustamız Molla Pənah Vaqifin həyatından söz açır.

Yusif Vəzir Çəmənçiminli Azərbaycan ədəbiyyatında gözəl nəsr əsərlərinin - iki tarixi romanın, onların gözəl hekayənin müəllifidir. Ədə-

ələri oxucular arasında böyük maraq doğurdu. Məsələ burasındadır ki, E.Hüseynbəyli özünəməxsus bədii priyomlardan, tarixə münasibətdə yeni orijinal ifadə üsullarından istifadə etdi. İlk baxışda onun bu romanları bizim ənənəvi klassik roman tipinə uyğun idi. Yeni müəllif tarixi şəxsiyyətlərin həyatını, mübarizəsini, doğum günündən son anınadək təsvir predmetinə çevirirdi. Amma necə? "Don Juan"da müəllif özü də bir iştirakçı kimi əsərin personajlarına çevrilirdi, daha doğrusu, o, öz qəhrəmanının həyat yolunu izləmək üçün onun keçdiyi yollardan, ölkələrdən adlayırdı. "Şah Abbas"da isə tarixi hadisələrə və personajlara fəallıq, dinamiklik aşılayırdı. Romandakı bütün personajlar daimi hərəkətdə idilər. Tarix sanki bizim gözlərimiz qarşısında cərəyan edirdi.

"Yenə iki od arasında" romanında da Elçin Hüseynbəyli öz qəhrəmanının axtarışına çıxır. O, Yusif Vəzir Çəmənçiminlinin məhbus olduğu Rusiya şəhərlərini və həbsxanalarını gəzdir, hər bir detali, hər bir sənədi və solub saralmış sənədləri

Səkkizinci "Qarabağname"də təsvir edilən hadisələr isə bundan əvvəlki, yeddi "Qarabağname"də bizə məlum olan vaqiflərin yeni şərh və yozumlarla təqdim edilməsidir. Birinci vaqif "Pənah xan müsibəti" adlanır. Daha sonrakı vaqiflərdə biz Ağə Məhəmməd şah Qacarın Şuşa üstünə ikinci yürüşü, Şahın Molla Pənah Vaqiflə və Məhəmməd bəy Cavanşirlə görüşü, Şahın qətli, Məhəmməd bəy Cavanşirlə Molla Pənah Vaqifin ədavətinə və onun əli ilə Vaqifin öldürülməsi, Məhəmməd bəy Cavanşirin əmisinin üzünə ağ olması, qaçışı və Ağabəyim ağanın Fətəli şahə ərə verilməsi, Ruslarla saziş - İbrahimxəlil xanın və ailəsinin qətli, Türkmənçay müqaviləsi: Erməni və Rus kələyi, Qriboyedovun qətli və s. hadisələr öz əksini tapır. Bütün bu hadisələr istər Qarabağnamələrdə, istərsə də tarixi ədəbiyyatda bu və ya digər dərəcədə işıqlandırılmışdır. Elçin Hüseynbəyli isə bu tarixi hadisələri və onların iştirakçıları olan şəxsiyyətləri bir yerə toplamış, onları bu günün nöqtəyi-nəzərindən mənalandıra bilmişdir. Yaxşı

cuddur. Onun çox igid, Qacarla görüşdə də öz təmkinini itirməyən bir cəngavər kimi qələmə verirlər və bu da yalan deyil. Xalq arasında "batmanqılınc" ləqəbi ilə tanınan bir cəngavərin ən zəif, tarixdə ləkəli bir hadisə kimi yaddan çıxmayan Vaqifi öldürməsi bu cəngavərliyin üstündən xətt çəkmirmiş?

Romanda Qarabağ xanlığının Rusiya ilə münasibətləri də öz əksini tapmışdır. Və bu nöqtədə E.Hüseynbəyli tarixi hadisələrdən yan keçməmişdir. İbrahim Xəlil xanın gah Rusiyaya, gah da müəyyən səbəblər üzündən İrana meyl etməsi Qarabağı xilas etmək arzusunun doğurdu. Ancaq Rusiya bunu başıslamadı. Çünki İbrahim Xəlil xan bütün bu tərəddüdlərinə baxmayaraq qüdrətli bir hökmdar və siyasətçi kimi diqqəti cəlb edir. Onun ölümü də artıq Rusiyanın Azərbaycanda tam qələbəsinin stimuluna çevrilir.

Romanda ermənilərin ruslarla açıq və gizli sövdələşmələri də diqqətdən yayınmır. Bu baxımdan İranda rus səfiri, məşhur şair Aleksandr Qriboyedovun qətl hadisəsinin təsviri də maraq doğurur. Qriboyedo-

Elçin Hüseynbəylinin yeni tarixi romanı

biyyatşünas alimlər haqlı olaraq onun adını Cəlil Məmmədquluzadə və Ə.Haqverdiyevlə yanaşı çəkirlər. Nəsrimizin XX əsr mənzərəsini Yusif Vəzirin əsərləri olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Hələ əsrin əvvəllərində Firudin bəy Köçərli, Seyid Hüseyn, Haşım bəy Vəzirov öz məqalələrində Yusif Vəzir Çəmənçiminlinin yaradıcılığı haqqında yüksək fikir söyləmişlər.

Yusif Vəzir Çəmənçiminli Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi romanın ustadlarından sayılır. Onun tarixi romana müraciət etməsi səbəbsiz deyildi. Yusif Vəzir Çəmənçiminli həm də gözəl tarixçi və etnoqraf idi. Onun indi də öz dəyərini itirməyən "Azərbaycan və azərbaycanlılar" adlı məqaləsini xatırlatmaq kifayətdir. Tarixi mövzuda yazdığı əsərlərində Yusif Vəzir Çəmənçiminli mümkün qədər tarixi həqiqətlərə sadıq qalır, tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri qələmə alarkən bəzən onları olduğu kimi qələmə alırdı. Amma bu hadisə və olaylar bədii təxəyyüldən də güc alırdı. "Qan içində" romanı bunun bariz nümunəsidir.

Yusif Vəzir Çəmənçiminlinin həyatı çox çətin və ziddiyyətli olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə o Türkiyəyə göndərilmişdi. Yeni yaranan quruluşu istəmədi. Bir müddət Parisdə də yaşamışdı. Lakin sonralar Azərbaycana qayıtdı. Və təbii ki, onun da adı qara siyahıya düşməli idi. Təqiblərdən yayınmaq üçün o Özbəkistanda da yaşadı. Amma onu elə oradaca həbs etdilər.

Elçin Hüseynbəyli Yusif Vəzir Çəmənçiminlinin bu keşməkeşli ömrünü öz romanına mövzu seçib. Ancaq roman təkə bununla məhdudlaşmır. Elçin dünya ədəbiyyatında çox işlənən "roman içində roman" prinsipinə eməl edir. Yusif Vəzir Çəmənçiminlinin "iki od arasında" romanında qələmə almadığı tarixi hadisələri onun dilindən nəql edir. Beləliklə, romanın süjet xətti bir neçə şaxəyə ayrılır. Ümumən XVIII əsr Qarabağı romanın bədii-tarixi materialına çevrilir.

Elçin Hüseynbəyli artıq tarixi roman janrında qələmini sınamışdır, onun "Don Juan" və "Şah Abbas"

gözdən qaçırır. Bu hissə əsərdəki birinci "roman"dır. Doğrudur, bu hissədə yorucu məqamlar az deyil, amma bu, Elçin Hüseynbəylinin öz üslubudur. Onun nəsi belə təsvirlər üzərində qurulur.

İkinci "roman"da o, Yusif Vəzirin "iki od arasında" romanında qələmə almadığı hadisələri təfərrüatı ilə əsərə gətirir. Əlbəttə, bu da bir bədii priyomdur, müəllifin öz düşüncəsindən doğur. Çünki, Yusif Vəzir Çəmənçiminli kimi yazıçılar heç bir vaxt araya-ərsəyə gətirdikləri əsərlərə geniş mənada əl gəzdirməzdilər. Ancaq təbii ki, Yusif Vəzir Elçin Hüseynbəylinin onun dilindən nəql etdiyi tarixi hadisələri çox gözəl bildirdi, tarixi şəxsiyyətlərin hər birinin həyatına yaxşı bələd idi. Sonralar "Qan içində" adı ilə çap olunan romana əbəs yerə "iki od arasında" deyə yanaşmazdı. Qeyd edək ki, Y.V.Çəmənçiminli "iki od arasında" romanını Sovet dövründə (1936) bitirmişdi. O, artıq yeni quruluşu qəbul etmişdi. Lakin sağlığında bu əsəri nəşr etdirə bilmədi. Yalnız 1960-1961-ci illərdə professor Əkbər Ağayev həmin əsəri "Qan içində" adı ilə "Azərbaycan" jurnalında çap etdirdi. Əkbər Ağayev romana yazdığı müqəddimədə qeyd edirdi ki, Yusif Vəzir Çəmənçiminli ən çox Azərbaycan tarixçilərinin - Abbasqulu ağa Bakıxanovun, Mirzə Adıgözəl və Mirzə Camalın əsərlərinə istinad etmişdir. Tarixi hadisələrə və tarixi şəxsiyyətlərə yaxşı bələd olan Y.V.Çəmənçiminli istifadə etdiyi tarixi mənbələrin siyahısını da təqdim edir.

Romanda gah Yusif Vəzirin həyatından, xüsusi ilə sürgün illərindən müəyyən hadisələr canlandırılır, gah da XVIII "Qarabağname"də bizə məlum olan lakin yeni şərh və yozumlarla ehtiyac duyulan hadisələr paralel təqdim edilir. Təbii ki, Yusif Vəzirin sürgün illəri ilə bağlı, ömrünün son illərini əhatə edən hadisələr indiyə qədər məlum deyildi. Elçin Hüseynbəyli bütün bunları diqqətlə arayıb-aşdırmağa cəhd göstərmiş və deyək ki, istədiyinə nail ola bilmişdir. Ancaq çox təəssüf ki, Yusif Vəzirin məzarı su altında itib batmışdır.

cəhətdir ki, onun bu hadisələrə münasibətində öz mövqeyi vardır. Məsələn, Sovet dövründə Ağə Məhəmməd şah Qacar istilaçı, müstəbit bir hökmdar kimi təqdim olunurdu. Və tarixçilər haqlı olaraq onun Qarabağa iki hücumunu, Tiflisi odlara qərğ etməsini və insan kəllələrindən qalalar qurmasını qeyd etmişlər. Amma Qacara qarşı başqa bir münasibət də mövcuddur. Onun ağıllı, islahatçı bir şah olduğunu sübut edən kitablar, məqalələr yazılmışdır. Elçin Hüseynbəyli birinci mövqeyi müdafiə edir və təbii ki, həm dəqiq tarixi faktlar, həm də onun Azərbaycanı ələ keçirmək və İran əyalətlərinə qatmaq niyyətini əsas götürmüşdür. Qacarın Molla Pənah Vaqiflə, Məhəmməd bəy Cavanşirlə görüşləri özünü bu cəhətdən tamamilə doğruldur. Yaxud Məhəmməd bəy Cavanşirlə Molla Pənah Vaqifin ədavəti də romanda gizlədilməmişdir. İş burasındadır ki, İbrahimxəlil xan qızı Ağabəyimi Məhəmməd bəy Cavanşirə vermək haqqında düşünürdü. Elə qızın da onda gözü var idi. İbrahim Xəlil xan bu xüsusda öz vəziri Molla Pənah Vaqiflə məsləhətləşir. Vaqif belə deyir: "O, öz anasını sizə qıymamışdı, siz öz qızınız necə qıyırsınız? Axund Pənah Məhəmməd bəy Cavanşirin öz anasını qətlə yetirməsini işarə etmişdir. İbrahim Xəlil xanın qardaşı Merhəli bəyi Şirvan xanı Mustafanın qardaşı Ağası bəy öldürəndən sonra Qarabağ xanı qardaşının dul arvadını özünə övret etmək istəmişdir. Amma Məhəmməd bəy bunu biabırçılıq saymış və anasını gecə ikən boğub öldürmüşdü". Bəzi mənbələrdə Məhəmməd bəy əhali arasında igidliyi ilə bərabər şərəflü ilə də tanınmışdır. O Molla Pənahın ay parçası kimi maya, qara ilan kimi zülfəri olan Qızxanıma meyl elədiyini bildirdi. Özü də onun dərdindən dəli divanə idi. Onda ki, Qacar qətlə yetirilir, İbrahim Xəlil xan isə hələ Qarabağa gəlib çıxır, hakimiyyəti müvəqqəti olsa da Məhəmməd bəy Cavanşir ələ keçirir və birinci rəqibi olan Vaqifi öldürtdürür. Məhəmməd bəy Cavanşirə münasibət də ikili mövqə möv-

vun sadələvcəsinə ermənilərə inandırması onun məlum ölümünə səbəb olur. Romanın axırkı fəsiləri Yusif Vəzirin Paris həyatı təsvir edilir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğrayandan sonra Yusif Vəzirin səfirlik fəaliyyəti də başa çatır. Və o da Bakıya qayıtmır, məcburiyyətdən Parisə qardaşı Mirinin yanına gedir. Burada çox ağır günlər keçirir. Yusif Vəzirin Ceyhun Hacıbəyli və Lev Nissenbaunla görüşü... bu da romanın maraqlı fəsilərindən biridir. Azərbaycana yola düşməzdən əvvəl o Ceyhun bəylə və Lev Nissenbaunla "La Bella" kafesində görüşür. Məlum olur ki, "Əli və Nino" adlı bir roman yazmışdır. O, bu romanı Lev Nissenbauna verir ki, onu nəşr etsin. Qeyd edək ki, "Əli və Nino" romanı ilk dəfə "Azərbaycan jurnalında Qurban Səid imzası ilə çap olundandan sonra bu əsərin müəllifi ilə bağlı çoxlu mübahisələr yarandı. Əlbəttə, Yusif Vəzirin Parisdə Ceyhun Hacıbəyli vasitəsi ilə Lev Nissenbauna roman təqdim etməsi mənim fikrimcə, heç də ağılabatan deyil. Bu barədə heç bir tarixi fakta da rast gəlmirik. Amma "Əli və Nino" romanında Yusif Vəzir digər əsərləri ilə səsleşən üslub çalarları özünü büruzə verir.

Roman Yusif Vəzir Çəmənçiminlinin Bakıya qayıtması ilə başa çatır. Y.V.Çəmənçiminli Bakıya qayıtdıqdan sonra ədəbi fəaliyyətini davam etdirir və bir neçə çıxışında da yeni quruluşu qəbul etdiyini söyləyir. Amma vaxtı ilə müsavətçi olduğu üçün Sovet quruluşu NKVD onu başıslamaq niyyətində deyildi.

Arzu edərdim ki, Elçin Hüseynbəyli Yusif Vəzirin Bakıda 20-30-cu illərdə həyatı, yazıçılar mühtiti ilə bağlılığı haqqında materialları da öyrənsin. Və bu romanın ardını qələmə alsın.

"Yenə iki od arasında" romanını mən Elçin Hüseynbəylinin tarixi romana müraciətində yeni bir uğuru hesab edirəm.

